

що не завжди справедливими були і дії поліції. Один із послів Білоруського сеймового клубу зазначав, що на західноукраїнських та західнобілоруських землях панувала цілеспрямована “поліцейська система” з метою утримання в покорі осіб польської національності (с. 245). Стосовно “волинських” злочинів того часу дослідник подає таку картину: найпоширеніші – різного роду крадіжки, друге місце за тілесними ушкодженнями, далі йшли вбивства, відвертий грабіж і розбій. Цікаво, що частина грабіжників імпонувала радянській історіографії, яка подавала їх як “захисників народу”, котрі “тримали буржуазію і поміщиків у постійному полоні” (с. 253). До менш дрібних, утім, не менш поширених злочинів, належали порушення громадського спокою, лихварство, жебрацтво, шахрайство, незаконне виготовлення алкогольних напоїв тощо. У діяльності всієї поліції на державному рівні декларувався принцип аполітичності, проте, як слушно зауважує Разиграєв, існування корпусу політичної поліції робило такий принцип утопічним. Усе це знайшло своє відображення під час реалізації громадянами Другої Речіпосполитої своїх прав на зібрання, політичну діяльність, агітацію, вільне волевиявлення під час виборів тощо. Як правило, найчастіше польська політична поліція пригнічувала українські та білоруські організації “східних кресів” своєї держави. Хоча поліцейські звіти фіксують також комуністичний рух, сіоністський рух, діяльність Бунду, участь євреїв у більшовицькій агітації, “великоруську” агітацію, діяльність “Закордоту”, – заходи, підтримувані переважно з СРСР. Цікаво, що кордон саме із цією державою (східний) мав військовий характер організації, тоді як усі інші були цивільними (с. 312–313). На кордоні поліція була задіяна до роботи над питаннями паспортного контролю, біженців, репатріантів, диверсантів та інших маргінальних суспільних груп.

Висновки книги О. Разиграєва виражені і логічні, ґрунтовані на детальному аналізі всіх розділів, підрозділів та допоміжних частин роботи.

Книзі бракує іменного та географічного покажчика. Сподіваюся, автор врахує це, укладаючи другу частину свого дослідження. Сьогодні, в епоху “швидких” технологій, треба розуміти, що цікавість читача доволі часто стає визначальною, коли він одразу знаходить у книзі щось близьке йому (прізвище, село, місто). Хоча ті переліки умовних скорочень і термінів, літератури, таблиць, розміщених у книзі, 45 додатків (!) і розлога анотація польською і без того працюють на користь популяризації рецензованої книги.

Сергій Шамара

Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / Іван Миронович Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

Село і сільськогосподарське виробництво вже яке десятиліття залишаються привабливими дослідницькими темами в Україні. Фактично з часів відкриття “селянських націй” (ХІХ ст.) вони, як соціокультурне та економічне явище, не сходять із назв наукових монографій, колективних праць, статейних публікацій. Робота Івана Романюка представляє ще один інтелектуальний рубіж у цій традиції.

Автор є прибічником конкретного історичного дослідження. Вочевидь тому, oprіч багатьох інших питань, не уникає аналізу соціального зрізу проблем колгоспного селянства України у 1950–1965 рр. Як методологічна настанова звучить його заклик відмовитися від обвинувачувального або виправдального підходів (с. 6). Дослідник стверджує, що в окреслений ним період відбувалися достатньо самобутні явища і процеси, аби становити окреме хронологічне тло для предметного аналізу. Наголошує, як і більшість українських та зарубіжних учених, на тому, що 1950-ті – перша половина 1960-х рр. були ключовою фазою післясталінського розвитку суспільства. В історіографії свого ж дослідження І.М. Романюк виділяє два періоди: власне радянський і пострадянський (с. 9).

Привертають увагу окремі авторські оцінки радянської історіографії. І.М. Романюк виражено, втім, – критикує істориків тих часів за вивчення матеріально-технічних питань українського села зазначеного періоду. Констатує, наприклад, студії, присвячені культурному розвитку села, місцю і ролі виробничої сільськогосподарської інтелігенції, та викриває замовчування радянськими дослідниками екстенсивних методів господарювання

(розширення посівних площ, збільшення кількості працюючих у певних галузях сільського господарства, оплата праці без урахування її результатів), – методів, які, на погляд автора, були об'єктивно досліджені зарубіжними суспільствознавцями другої половини ХХ ст. (с. 10–12). Фактично І.М. Романюк стверджує, що особливості матеріально-технічного та кадрового забезпечення українського села 1950-х – першої половини 1960-х рр. було предметно з'ясовано лише в незалежній Україні: у роботах С.С. Падалки, Л.В. Ковпак, І.М. Лубко, О.Ф. Нікілева та інших дослідників (с. 14).

Джерельна база монографії є достатньо представницькою. Дослідник використав архівні документи, статистичний матеріал, що, в порівнянні, дало йому змогу стверджувати: “На догоду державному керівництву, вміщені статистичні матеріали були в основному позитивного характеру, негативні аспекти діяльності державних і господарських органів не відображались, а нерідко і замовчувались... наведені матеріали... мали, як правило, суперечливий характер, нерідко завуальовували об'єктивну реальність” (с. 16). Під час використання друкованих періодичних видань, як джерел вивчення аграрних відносин в українському селі 1950-х – першої половини 1960-х рр., І.М. Романюк радить критичніше ставитися до журналів і газет радянського (однопартійного) суспільства, та менш критично до періодики суверенного українського суспільства.

У першому розділі монографії (с. 23–110) дослідник ставить перед собою завдання з'ясувати роль радянської держави у підтримці колгоспно-радгоспної системи господарювання в українському селі. Він відзначає її кризовий матеріальний стан, що був викликаний передусім сталінськими методами викачування ресурсів із селянства. Аналогічно автор закликає ставитися до подальшої політики компартії в аграрному секторі, адже саме ця партія зосередила тоді в своїх руках усю владу. Прикметно, що і статут сільськогосподарської артілі, затверджений у 1935 р., визначав організацію колгоспів аж до 1969 р. Фактично на момент смерті Сталіна у колгоспах панували натуральні відносини, що робило селян залежними й обмеженими. Їхні засоби виробництва і земля (окрім невеличкої присадибної ділянки) належали колгоспу. Якщо техніки не вистачало, її брали на користування у Машинно-тракторних станцій (МТС), певна річ, за окрему натуральну чи то грошову плату. Закупівля у колгоспного селянства виробленої продукції або “обмін” були нееквівалентними: оптові ціни на неї у селі різнилися із роздрібними в місті у 6–7 разів. Товари ж, які виробляло місто, навпаки, були для селянства предметом розкоші. Добре організованих і механізованих колгоспів на початку 1950-х рр. фактично не існувало. Селяни використовували коней і технічну працю. Зростання валової сільськогосподарської продукції становило лише 1,6% на рік. Поглиблювала кризові явища кадрова політика правлячої компартії, адже на посади голів колгоспів призначали, як правило, не спеціалістів із сільського господарства, а партійних активістів, – що значно знижувало мотивацію “звичайних селян” працювати на рентабельність усього підприємства.

Низький економічний ефект мала також паспортизація, якої реально селяни не мали аж до 1974 р. (адже не економічні важелі, а бюрократи регулювали рух робочої сили). Фактично кожне підростаюче покоління селян було приречене на долю кріпака, без права самостійно обрати професію і накреслити перспективи кар'єрного зростання. Цікаво, що реорганізація у 1958 р. МТС і передача її працівників і техніки (останньої за викуп у держави, звісно) прирівняла до стану закріпаченого населення і дітей “емтеесників” (с. 28–34).

Важко заперечити авторові, коли він пише: “Бюрократизація стосунків держави і колгоспів сковувала господарську ініціативу колективних господарств, робила неможливою їх самостійність” (с. 35). Отже, йшлося, по суті, про економічний примус селянства працювати на державні поставки. Отже, основним орієнтиром був Держплан, а не реальні ресурсні та природо-кліматичні умови тих чи тих колгоспів, або ж, наприклад, врожайність років (такими були лише 1956 та 1958). Нав'язуванням плану державою влада також намагалася пояснити нестачу кваліфікованих спеціалістів у колективізованих господарствах.

Фактично до кінця літа 1953 р. у СРСР діяли непомірні податки на сільськогосподарське виробництво і лише через півроку після смерті Сталіна реальними стали пропозиції про матеріальне заохочення селянства, як основу майбутньої економічної реформи на селі, а також – збільшення державних інвестицій та поліпшення технічного і кадрового складу колективних господарств. Реальними стали й зниження податків та заборгованість за попередні роки, а з

1955 р. – навіть послаблення адміністративного тиску з боку органів Держплану. Втім, до кінця хрущовської доби, як слушно підмітив І.М. Романюк, “механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів всі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати” (с. 48). А експеримент із розширенням радгоспної системи за рахунок колгоспів призвів лишень до подальшої деградації сільськогосподарського виробництва в бік заідеологізованого усуспільнення майна без належного економічного ефекту.

Вочевидь виправданим було й авторське розміщення в першому розділі монографії розлогого опису соціальних аспектів реорганізації МТС. Дослідник слушно підмітив, що ще зі сталінських часів ці виробничі за призначенням організації перетворилися за своє сутністю на ще один контролюючий орган виробництва на селі, який давав декілька додаткових способів викачки економічних ресурсів із колгоспного селянства. Реорганізація МТС, проведена у 1958 р., знову ж таки, в умовах існуючої політико-адміністративної системи, дала негативний економічний результат: колгоспи автоматично стали боржниками за передану їм техніку, натомість їхня ідеологічна та політико-виховна роль лише підвищилася.

У другому розділі монографії (с. 81–110) І.М. Романюк розглядає зміни в організації сільського господарства: укрупнення колгоспів, будівництво агроміст, розрізнення “перспективних” і “неперспективних” сіл. Усі ці трансформації “згори” призводили до нищення українських сіл, як економічних, соціально-демографічних й історико-культурних одиниць. Кількість сіл скорочувалася, а їхнє колишнє населення нестримно переїжджало до міст. Прагнення компартії наблизити сільськогосподарське виробництво до індустріального зазнало фіаско і лишень зашкодило тим, хто за нього відповідав із нього жив.

Третій (с. 111–157), четвертий (с. 158–213) та п’ятий (с. 214–246) розділи монографії присвячені відповідно трансформаціям шкільної освіти, культурно-освітній сфері та релігійному життю в українському селі у 1950-х – першій половині 1960-х рр. Як і попередні два, більше присвячені соціально-економічним, виробничим та матеріально-технічним аспектам, ці розділи добре структуровані і спираються на солідну документальну та історіографічну базу.

Радянська сільська школа в УРСР була авторитарною, орієнтувалася на репродуктивну діяльність учнів і виховання людини виконавчого типу. Це безперечно. Однак, дослідник звертає увагу й на ті аспекти школознавства, які б потенційно могли мати користь у сільській місцевості. У цьому плані історія української сільської школи з виробничим ухилом навчання знову ж таки показова для тих часів: її “трудова повинність” радше знизила рівень освіченості школярів, аніж навчила їх особливих кваліфікаційних навичок. Практика на виробництвах нічим не відрізнялася від роботи колгоспників, із тією лишень відмінністю, що працювали тепер підлітки. Аналогічні негативні процеси науковець добачає і в культурній та соціальній інфраструктурі посталінського українського села. Фінансовані за залишковим принципом і контрольовані пильним оком ідеологічно витриманих вихователів різного рангу заклади культурного відпочинку та медичного обслуговування працювали на досить посередньому рівні. Боротьба радянської влади із релігійністю селянства на цьому фоні виглядала як привід (“темнота” і “забобонність” людей), а інколи подавалася як причина неуспішності розбудови всього колгоспного життя.

Ґрунтовно доповнюють монографію І.М. Романюка висновки, іменний покажчик, таблиці, розміщені у тексті роботи. У підсумку хотілося б навести таку цитату з висновків дослідника: “Ігнорування об’єктивних законів розвитку села, інтересів сільських жителів привело сільське господарство до критичної межі. Антиселянська державна політика й екстенсивний шлях розвитку народного господарства країни підірвали економічні та соціальні підвалини села. На цьому шляху стало неможливим відвернути кризу села, яка знайшла своє вираження не лише в економічному запустінні й зубожінні, зникненні тисяч сіл і хуторів, але й утраті моральних і культурних традицій селянського способу життя” (с. 252). Подібної негативної патетики годі було шукати в радянській історіографії питання, яке І.М. Романюк досліджував не за політичним замовленням, а відповідно до принципів роботи фахового історика.

Андрій Чумак

